

PIETER SJOERDS GERBRANDY

Van hoogleraar tot oorlogspremier

P.S. Gerbrandy (1885–1961) was van 1930 tot 1939 hoogleraar handelsrecht, burgerlijk procesrecht en faillissementsrecht.

Rutger Zwart

Toen P.S. Gerbrandy in 1930 hoogleraar werd aan de Vrije Universiteit, had hij binnen de antirevolutionaire wereld vooral naam gemaakt als ideoloog van de christelijk-sociale beweging. Na negen jaar verliet hij de juridische faculteit om minister van Justitie te worden. Door een speling van het lot werd hij vervolgens als oorlogspremier een nationale held. Na de bevrijding kon hij zich niet verenigen met de ontwikkeling die Nederland doormaakte. Hij verzette zich niet alleen tegen de dekolonisatie van Nederlands-Indië, maar ook tegen de uitbouw van de verzorgingsstaat. De samenleving die Gerbrandy als politicus, ideoloog en hoogleraar in het interbellum had nagestreefd, raakte in het naoorlogse Nederland definitief uit beeld.

JEUGD & STUDIE (1885–1911) — Pieter Sjoerds Gerbrandy werd in 1885 geboren als boerenzoon op het Friese platteland. Religie speelde een belangrijke rol in het gezinsleven. Zijn ouders moesten weinig hebben van het modernisme in de Nederlandse Hervormde Kerk. Als volgelingen van Abraham Kuyper speelden zij een actieve rol in de Doleantie, de kerkscheuring die uiteindelijk zou leiden tot het ontstaan van de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892). Vader Gerbrandy was daarnaast politiek actief. In 1880 werd hij namens de Antirevolutionaire Partij (ARP) gekozen in de gemeenteraad van Wymbritseradeel, later werd hij wethouder (1890) en lid van de Provinciale Staten (1892). De jonge Gerbrandy bezocht de mede door zijn vader opgerichte christelijke lagere school in Gauw. Als voorbereiding op een studie aan de Vrije Universiteit verbleef hij tussen 1900 en 1904 intern op het Christelijk Gymnasium in het Gelderse Zetten. Vanaf 1904 — het jaar waarin zijn

vader stierf — studeerde Gerbrandy rechten aan de VU. De juridische faculteit kende toen drie hoogleraren, onder wie zijn latere collega's P.A. Diepenhorst en A. Anema. Na het behalen van de meestertitel in 1910 promoveerde hij in 1911 bij Diepenhorst op een onderzoek naar het 'Heimstättenrecht', het onvervreembare eigendomsrecht van de boerenhoeve. In hetzelfde jaar trouwde hij met een dochter van de Amsterdamse predikant J.C. Sikkel (1855–1920), een volgeling van Kuyper die naam had gemaakt in de christelijk-sociale beweging. De jonge doctor (26 jaar) was klaar voor zijn maatschappelijke carrière.

ACTIEF IN DE ANTIREVOLUTIONAIRE BEWEGING (1911–1920) — Die carrière zou zich vooral binnen de antirevolutionaire subwereld ('zuil') afspelen. In 1911 liep Gerbrandy stage op het Haagse advocatenkantoor van de latere ARP-minister J.A. de Wilde. Vervolgens probeerde hij in Leiden als advocaat voet aan de grond te krijgen. Hierdoor kwam hij regelmatig in aanraking met de armoedige levensomstandigheden van de Leidse textielarbeiders. In het door hem in 1913 opgerichte weekblad *De Meiboom* betoonde hij zich een representant van de christelijk-sociale beweging. In navolging van Kuyper zag hij de oplossing van de sociale problemen niet in de door de socialisten bepleite klassenstrijd, maar in samenwerking tussen werkgever en werknemers.

Omdat zijn praktijk maar moeilijk van de grond kwam, vestigde Gerbrandy zich in 1914 in Sneek als advocaat en procureur. Terug in Friesland ontwikkelde zijn carrière zich voorspoedig. Hij kreeg diverse maatschappelijke functies en werd in 1917 voor de ARP lid van de gemeenteraad. Twee jaar later volgde het lidmaatschap van Provinciale Staten en in 1920 werd hij gedeputeerde. Ook kreeg hij landelijke functies. Zo werd hij lid van het Centraal Comité (hoofdbestuur) van de ARP en kreeg hij een plek in de prestigieuze staatscommissie die onderzoek deed naar het 'socialisatievraagstuk'. Daarnaast werd hij lid van de 'Hoge Raad van Arbeid', het in 1920 opgerichte overlegorgaan van werkgevers en werknemers (een soort voorloper van de SER).

'RODE ADVOCaat' (1920–1930) — Gerbrandy vond in de jaren twintig gelegenheid om naast zijn rol als provinciaal bestuurder en advocaat zich verder te profileren binnen de christelijk-sociale beweging. In een groot aantal lezingen, referaten en artikelen behandelde hij thema's uit

het christelijk-sociale gedachtengoed. Zo pleitte hij voor eigen, christelijke vakorganisaties en meer medezeggenschap. Hoewel hij wel ‘de rode advocaat’ werd genoemd, had hij geen goed woord over voor het socialisme. Niet door de klassenstrijd, maar door samenwerking moest een oplossing gevonden worden voor het sociale vraagstuk. Socialisatie, het streven om het economisch leven in staatshanden te leggen, zag Gerbrandy als een parodie van het christelijke gemeenschapsideaal.

Al deze activiteiten culmineerden in 1928 in zijn boek *De strijd voor nieuwe maatschappijvormen*. Met deze christelijk-sociale idealen stond Gerbrandy nadrukkelijk in de traditie van Abraham Kuiper, die in zijn Deputatenrede *Wat nu?* (1918) had betoogd dat de antirevolutionaire beweging na het beëindigen van de schoolstrijd zich vooral moest bekommeren om de sociale kwestie. Dat was precies wat Gerbrandy in de jaren twintig deed.

EEN BUITENBEENTJE? — Vaak is Gerbrandy een buitenbeentje van de gereformeerde wereld genoemd. Zijn biograaf Fasseur noemt hem zelfs een vat vol tegenstrijdigheden. Ter illustratie meldt hij dat Gerbrandy begin jaren twintig, in afwijking van de officiële partijlijn, voorstander van vrouwenkiesrecht was. Een ander voorbeeld is Gerbrandy’s verzet tegen een verbod op lijkverbranding (crematie). Met deze standpunten haalde hij zich inderdaad de ergernis van de partijleiding, in het bijzonder H. Colijn, op de hals. Maar tegelijk kan gesteld worden dat Gerbrandy, ook voor de toenmalige gereformeerde wereld, niet bepaald extreme standpunten innam. Met zijn pleidooi voor vrouwenkiesrecht volgde hij de opvatting van de gezaghebbende theoloog Herman Bavinck, bij wie Gerbrandy aan de VU nog college had gelopen. In zijn boek *De vrouw in de hedendaagsche maatschappij* (1918) had Bavinck uitgebreid beargumenteerd waarom het vrouwenkiesrecht niet tegen te houden was. Ook het boek *De groote toekomst en de vrouw* (1920) van zijn schoonvader Sikkel zal invloed op Gerbrandy hebben gehad. Zijn verzet tegen een verbod op crematie was eveneens minder afwijkend dan het leek. In een doorwrocht betoog, in 1924 gehouden tijdens een bijeenkomst van de Calvinistische Juristen Vereeniging in Sneek, legde Gerbrandy uit dat hij persoonlijk geen voorstander van crematie was. Maar belangrijker was naar zijn mening dat de overheid zich niet over dit soort privé-zaken diende uit te spreken. Onder verwijzing

naar Kuypers rede bij de opening van de VU in 1880, *Souvereiniteit in eigen kring*, betoogde hij dat het niet aan de overheid was iets dergelijks aan burgers voor te schrijven: 'De overheid heeft op dit terrein geen idealen na te jagen. Zij heeft slechts de hand te houden aan de gerechtigheid'. In 1930 verklaarde Gerbrandy zich om dezelfde reden tegenstander van een verbod op godslastering.

BEDRIJFSORGANISATIE — Met zijn pleidooien voor sociale politiek ontwikkelde Gerbrandy zich in de jaren twintig als ideoloog van de christelijk-sociale vleugel van de ARP. In zijn denken over bedrijfsorganisatie bleef hij dicht bij wat Kuyper hierover gezegd en geschreven had. Een collectieve arbeidsovereenkomst mocht bijvoorbeeld nooit door de overheid worden opgelegd. Pas als in de maatschappij zo'n overeenkomst was ontstaan, kon de overheid deze achteraf algemeen verbindend verklaren. In de woorden van zijn promotor Diepenhorst: 'Regeling van onderop, niet van bovenaf, maatschappijordening, niet Staatsordening'. In deze zin betoonde Gerbrandy zich een echte 'anti-revolutionair'. Hij meende, met Kuyper, dat in het historisch gegroeide de hand van God terug te zien was. Iedere scherpe breuk met het historisch gegroeide — een revolutie — was daarom verwerpelijk. Voor Gerbrandy stond deze gedachte ook centraal bij zijn opvattingen over sociale politiek. Bedrijfsorganisatie kon niet worden opgelegd door de overheid, maar kon alleen, na spontaan in de samenleving te zijn ontstaan, worden overgenomen door de overheid.

Met partijgenoten als C. Smeenk, H. Amelink en H. Diemer behoorde Gerbrandy binnen de antirevolutionaire wereld tot de voorvechters van christelijke bedrijfsorganisatie. Dat hij ook in dit opzicht geen ideologisch buitenbeentje was, bleek bijvoorbeeld uit *Saevis tranquillus in undis*, Colijns toelichting op het AR-beginselprogramma uit 1934, waarin de partijleider een lang hoofdstuk wijdde aan de idealen van bedrijfsorganisatie. Welbeschouwd was Gerbrandy een eigenzinnige, maar ook trouwe aanhanger van de antirevolutionaire, 'neocalvinistische' ideologie.

HOUGLERAAR — Na zijn promotie bleef Gerbrandy door zijn vele maatschappelijke activiteiten voortdurend in beeld bij zijn voormalige hoogleraren. Toen in 1924 het tijdschrift *Antirevolutionaire Staat-*

kunde werd opgericht, was Gerbrandy één van de eerste auteurs. De redactie van het maandblad bestond onder andere uit drie van zijn vier latere collega's aan de juridische faculteit: Anema, H. Dooyeweerd en V.H. Rutgers. In de redactie van een ander tijdschrift waarin Gerbrandy publiceerde, *Stemmen des Tijds*, was naast Anema ook zijn promotor Diepenhorst vertegenwoordigd. In zijn artikelen uit de jaren twintig en zijn boek *De strijd om nieuwe maatschappijvormen* toonde Gerbrandy een indrukwekkende belesenheid. Het was dan ook niet vreemd dat hij al in 1926 en in 1928 door Anema en Diepenhorst werd voorgedragen als hoogleraar. Uiteindelijk kwam zijn benoeming in 1930 rond. Zijn leeropdracht luidde 'handelsrecht, burgerlijk procesrecht en faillissementsrecht'. Zijn oratie, gehouden op 26 september 1930, ging in op de verhouding tussen handelsrecht en arbeidsrecht, waardoor hij de vertrouwde thematiek van bedrijfsorganisatie kon behandelen. Hij verzette zich in zijn rede nogmaals tegen het socialisatie-ideaal, omdat dit slechts gefundeerd was op het wijsgerig economisch stelsel van Marx en niet 'op den bodem der werkelijkheid'. Hij bepleitte bedrijfsorganisatie, maar 'ordering door bedrijfsgenoten is beter dan van staatswege'.

Uit de herinneringen van zijn studenten blijkt dat Gerbrandy zich in het onderwijs een man van de praktijk toonde. Zo introduceerde hij de college-rechtbank als rollenspel. Het was een grote meerwaarde dat de hoogleraar in zijn colleges kon putten uit eigen ervaring als advocaat en gedeputeerde. Maar uit zijn uitgegeven collegedictaat (1932) blijkt dat hij ook aandacht vroeg voor literatuur en theorie. Als hoogleraar toonde Gerbrandy zich een aanhanger van de 'historische rechtsschool'. Deze term verwijst naar de grote inspirator van Groen van Prinsterer: de conservatieve rechtsfilosoof Friedrich Julius Stahl (1802–1861). Volgens Stahl moest het recht niet van bovenaf opgelegd worden, maar moest het aansluiten bij het historisch gegroeide. Volgens Gerbrandy moesten wetten vastleggen wat in de samenleving was opgekomen. Hij zag de wet als 'de herberg eener christelijke traditie'.

AFSCHIED VAN DE VU — Als hoogleraar bleef Gerbrandy een druk bezet man. Zo besteedde hij vanaf 1934 veel tijd aan zijn lidmaatschap — later voorzitterschap — van het adviesorgaan voor de regering in

zake de radio: de Radioraad. Daarnaast was hij als adviseur actief voor diverse bedrijven en brancheorganisaties. De omvang — of was het de aard? — van zijn nevenactiviteiten leidde tot kritiek van de directeuren van de universiteit. Enige verwondering wekt dit wel, want het was in die tijd niet ongebruikelijk dat hoogleraren veel nevenactiviteiten hadden. Zo prijkte op de lange lijst bijbanen van zijn collega Anema niet alleen het voorzitterschap van de ARP-fractie in de Eerste Kamer, maar ook het hoofdredacteurschap van het antirevolutionaire dagblad *De Standaard*. En Diepenhorst combineerde het lidmaatschap van de Eerste Kamer onder andere met het voorzitterschap van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond. Waren de bezwaren van de directeuren vooral gericht op het feit dat Gerbrandy zijn nevenactiviteiten ook buiten de antirevolutionaire wereld zocht?

Tot de directeuren die Gerbrandy bekritiseerden, behoorde naast partijleider Colijn ook de tweede man in de partijhiërarchie, Jan Schouten. Het conflict liep in de tweede helft van de jaren dertig hoog op en leek uit te draaien op een ontslag. Zo ver kwam het echter niet, omdat Gerbrandy in de zomer van 1939 — na de val van het laatste kabinet-Colijn — door D.J. de Geer werd gevraagd als minister van Justitie. Het aanvaarden van deze ministerszetel was een klap in het gezicht van De Geers voorganger Colijn. Waar de ARP iedere medewerking weigerde aan het kabinet, waarin voor het eerst ook socialisten waren opgenomen, accepteerde Gerbrandy de ministerszetel zonder overleg te voeren met de partijtop. Op Gerbrandy was geen greep te krijgen, hij was zoals Fasseur stelt 'eigen meester, niemands knecht'.

De loop der gebeurtenissen had vervolgens nog vele verrassingen in petto. Omdat Gerbrandy, anders dan De Geer, al in de eerste oorlogsmaanden bereid was om de strijd tegen de bezetter compromisloos te voeren, koos koningin Wilhelmina hem in 1940 als diens opvolger. Als oorlogspremier in Londen ontwikkelde Gerbrandy een enorme populariteit. Van een terugkeer van de oud-premier naar de VU is na de oorlog geen sprake meer geweest. Een aanbod om hoogleraar te worden aan de Leidse universiteit sloeg hij in 1946 af. In de periode 1945–1950 kreeg Gerbrandy vooral bekendheid als tegenstander van de dekolonisatie van Nederlands-Indië. Verder zou hij als lid van de ARP-fractie in de Tweede Kamer tussen 1948 en 1959 zich ernstig verzetten tegen de

uitbouw van de verzorgingsstaat. Hij maakte zelfs bezwaar tegen de wet op de Publieke Bedrijfsorganisatie, omdat deze te veel vanuit de overheid zou worden bevorderd.

Gerbrandy was in de jaren twintig en dertig een ambitieuze representant van de christelijk-sociale stroming binnen de ARP. Hij aarzelde niet om radicale standpunten in te nemen, maar hij bleef daarbij steeds binnen de gereformeerde kaders. Met zijn streven naar 'nieuwe maatschappijvormen' toonde hij zich een zuivere navolger van Abraham Kuyper. Een vat vol tegenstrijdigheden was hij niet, eerder een eigenzinnige en radicale partij-ideoloog, op wie de behoudende partijleiding geen greep kon krijgen. De belangrijkste leerstukken van de antirevolutionaire ideologie, de soevereiniteit in eigen kring (de beperkte rol van de overheid) en het christelijk-historische (respect voor het historisch gegroeide), stonden centraal in zijn denken. Ook na de oorlog bleef de oud-premier deze standpunten trouw, gezien zijn verzet tegen de revolutie in Nederlandse-Indië en tegen de groeiende rol van de overheid in de Nederlandse samenleving. Na 1945 was de wereld veranderd, Gerbrandy niet.